

З ІСТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ — СЕРЕДИНІ ІІІ ст.

У статті розглянуто питання, пов'язані з просуванням нової хвилі варварів у Південно-Західну Таврику, і деякі питання римської воєнної присутності в цьому регіоні.

О.С. Пуздровський на підставі двох монетних скарбів із Центральної Таврики, знайдених у с. Лугове (колишн. Чокурча) і в Неаполі Скіфському, найпізніші монети з яких датуються часом правління імператора Макріна (217—218 рр.)¹, вважає, що наприкінці першої чверті ІІІ ст. у цьому регіоні виникає воєнна небезпека, і в згодному плані пов'язує її з військовими діями проти варварів боспорського царя Рескупоріда², який здійснив 218/219 рр. похід проти тавроскіфів (рис. 1, 1—2)³. Проте з таким висновком навряд чи можна погодитися.

Аналіз складу зазначених скарбів, де представлені монети, що були в обігу протягом досить тривалого періоду — часів правління імператорів Нерона (54—68) і Макріна (217—218), свідчить, що ці монети не використовували як засіб платежу, вони були сховані в період воєнної небезпеки кимось із досить можливих варварів. Отже, найпізніші монети з них дають змогу визначити лише *terminus post quem* для часу цієї небезпеки, а не точну її дату. У правомірності такого спостереження переконує склад ще двох скарбів монет. Один з них було виявлено у с. Дорожнє (колишн. Бій-Елі), у долині р. Альма, що містив монетні випуски від часу правління імператорів Веспасіана (69—79) до Елагабала (218—222) (рис. 1, 3)⁴. Другий скарб було знайдено під час розкопок римського опорного пункту на території передмістя сучасної Балаклави, найпізніша монета в якому була карбована за часів правління імператора Севера Олександра (222—235) у 223 р. (рис. 1, 4)⁵.

У балаклавському скарбі, що складався з 57 римських срібних денаріїв, шість належали до кінця І — другої половині ІІ ст., а інші до порівняно короткого проміжку часу між 193—223 рр. Причому всі монети 197—223 рр., на відміну від більш ранніх, не були в обігу. Це навіть дало змогу видавцям скарбу припустити, що то був власне не скарб, а «одна з найдавніших нумізматичних колекцій»⁶. Склад цього скарбу та ідеальний стан монет свідчить, що 223 р. є найбільш близьким *terminus post quem* для подій, пов'язаних з його прихованням, а також інших близьких за часом скарбів. Отже, якщо хід наших міркувань вірний, то воєнну небезпеку на основі цих скарбів у Центральній і Південно-Західній Тавриці можна припускати не раніше межі першої і другої чверті ІІІ ст.

Два з чотирьох розглянутих скарбів виявлені на території, яку, так чи інакше, контролювало римське військово командування (с. Дорожнє в долині р. Альми), а також під час розкопок споруди на території римського опорного пункту на околиці сучасної Балаклави. Виходячи з цього можна досить упевнено говорити, що в той час загроза була цілком реальною не тільки для варварського населення, що мешкало на території Центральної Таврики, а й для території, яку контролювали римські збройні сили, включаючи безпосередні околиці Херсонеса. А це якщо не повністю виключає можливість участі в цих акціях військ боспорських правителів, то робить їх вельми проблематичними⁷. У зв'язку з цим слід ще раз повернутися до динаміки римської військової присутності у Південно-Західній Тавриці і Херсонесі, зокрема в першій половині ІІІ в.

Нині встановлено, що за часів правління імператора Септимія Севера (193—211), можливо наприкінці ІІ ст., у Херсонесі з'являються військовослужбовці ХІ Клавдієвого легіону, який постійно дислокувався на території провінції Мезія, а

пізніше Нижня Мезія, після дакійських війн Траяна⁸. Із присутністю солдат цього з'єднання слід пов'язувати знахідки в Херсонесі, а також на території сучасної Балаклави пам'яток лапідарної і керамічної епіграфіки кінця II — першої половини III ст. (рис. 2)⁹. *Terminus post quem* для заміни військовослужбовців I Італійського легіону солдатами XI Клавдієвого дає присвята трієрарха Мезійського Флавієвого флоту Тита Аврелія Секунда і трибуна I Італійського легіону Флавія Сергіана Сосибія за здоров'я Коммода, що датується за консулами 185 р.¹⁰. А *terminus ante quem* раніше було визначено 212—214 рр., періодом, коли I Італійський легіон отримав почесне найменування Антонініана¹¹, відсутнє в епіграфічних пам'ятках із згадкою цього з'єднання, які були знайдені в Херсонесі¹².

На основі фрагмента латинського напису, виявленого 1998 р. під час розкопок 21 куртини в Херсонесі, *terminus ante quem* присутності військовослужбовців згаданого легіону можна дещо уточнити. У написі досить певнено відновлено почесний титул з'єднання — *Severiana* або *Severiana Alexandria*, утвореного від імені римського імператора Севера Олександра (222—235), який присвоювали римським військовим частинам між 222—234 рр.¹³, що й дає змогу припускати присутність військовослужбовців XI Клавдієвого легіону в Херсонесі, принаймні, до того часу¹⁴.

Разом з тим у ході археологічного дослідження будівельних комплексів на території римської цитаделі Херсонеса було встановлено, що в усіх спорудах чітко виділяються два основних будівельних періоди. Межею між ними є раптова й одночасна загибель усіх споруд у першій половині III ст., про що, зокрема, свідчать завали черепичного даху в термах¹⁵, що, ймовірно, виникли внаслідок землетрусу (рис. 3)¹⁶. Серед монет, виявлених на підлогах загиблих приміщень першого будівельного періоду, за даними І.А. Антонової, не було екземплярів, що датуються часом пізніше 237 р. Через нетривалий час на місці зруйнованих споруд були зведені нові того самого призначення і плану, а стіни приміщень попереднього будівельного періоду були використані як фундаменти. Унаслідок цього рівень денної поверхні був підвищений на 0,9—1 м. На таку саму висоту були закладені дверні отвори та засипані залишки давніх споруд¹⁷. Отже, виходячи зі стратиграфії буді-

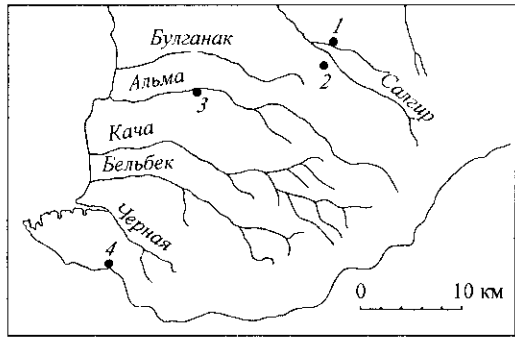

Рис. 1. Монетні скарби першої чверті III ст. у Південно-Західній Тавриці за О.Є. Пуздровським, Ю.П. Зайцевим, І.І. Неволею: 1 — Лугове (Чокурча); 2 — Неаполь Скіфський; 3 — Бій-Елі (Дорожне); 4 — Балаклава

Рис. 2. Надгробок Аврелія Сальвіана — сурмача XI Клавдієвого легіону з Херсонеса

Рис. 3. Залишки дахівок на підлозі приміщення терм на території римської цитаделі Херсонеса. Розкопки І.А. Антонової

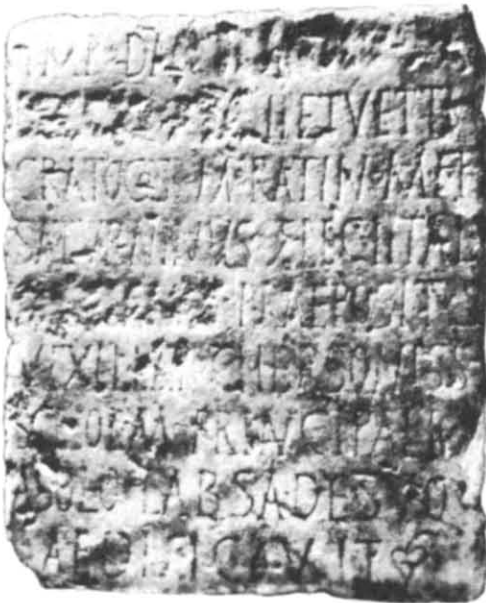

Рис. 4. Латинський напис 250 р. із Херсонеса. Розкопки І.А. Антонової

ного пункту на території сучасної Балаклави, імовірно, після 223 р. уже не були відновлені солдатами, а на їхньому місці зводили якісь приміщення іншого призначення з використанням будівельних деталей і фрагментованого вітваря більш раннього часу²⁰. З цим висновком добре узгоджується і нумізматичний матеріал з розкопок, що свідчить про те, що останні монети, які пов'язані з римським опорним пунктом, датуються не пізніше 222 р.²¹, а монета часу правління імператора Галерія (305—311) належить до найпізнішого будівельного комплексу, функціонально не пов'язаного з будівельними залишками римського каслелла²².

Найпізніша нумізматична знахідка іншого опорного пункту римлян, що розташовувався на м. Ай-Тодор, датується часом правління імператора Гордіана III (238—244)²³. Причому, якщо порівняти дату монет, знайдених під час роз-

вельних залишків, відкритих на території цитаделі, немає підстав говорити про якусь досить тривалу перерву в дислокації римських військ у Херсонесі.

На основі даних археології і фрагмента латинського напису із згадкою почесного титулу XI Клавдієвого легіону *Severiana* можна стверджувати, що римська вексилляція безперервно дислокувалася в місті з середини II ст. принаймні до 222—234 рр. Проте пізніше наявність римського гарнізону в Херсонесі чітко фіксується лише написом 250 р. (рис. 4)¹⁸. У цьому контексті треба звернути увагу, що херсонеську вексилляцію 250 р. очолював центуріон I Італійського легіону, а не XI Клавдієвого, як це було раніше. Зазначене дає змогу припускати, що в той час римський гарнізон міста формувався вже на основі нового римського військового з'єднання¹⁹. Більше того, певні зміни в комплектуванні римського гарнізону і руйнування ранньої schoли принципалів, швидше за все, хронологічно були близькі між собою. Не виключено, що ці зміни в комплектуванні херсонеської вексилляції свідчать про можливість виведення на якийсь час римського гарнізону з міста між 223—234 і 250 рр. Це припущення добре узгоджується зі змістом херсонеського напису 250 р., де повідомляється, що командир херсонеської вексилляції Марк Ратин Сатурнін за свій рахунок «від основи» відновив schoлу принципалів, що знаходилася до цього певний час у зруйнованому стані. Це також підтверджується низкою непрямих, але вельми показових даних.

Насамперед треба звернути увагу на те, що споруди римського опор-

копок римської фортеці Харакс і більш пізнього варварського могильника, що розташовувався на м. Ай-Тодор, то в нумізматичному матеріалі чітко фіксується перерва між 244 і 286 рр.²⁴ До часу правління імператора Каракалли (211—217) належить найпізніша монета, знайдена на городищі Алма-Кермен²⁵, де також був розташований римський військовий пост²⁶. Утім римляни, імовірно, залишили це городище трохи пізніше, у другій чверті III ст.²⁷, про що, на думку О.С. Пуздровського, свідчать знахідки із верхнього горизонту культурного шару²⁸.

Виходячи з наведених даних можна досить упевнено наполягати, що римські гарнізони були виведені з низки пунктів Південно-Західної і Південної Таврики не раніше другої чверті III ст. На жаль, поки що не зрозуміло, чи була виведена в той час римська вексилляція і з Херсонеса, але зміни в її комплектуванні, які сталися між 223—234 і 250 рр., дають змогу це припускати і захищувати їх до 40-х років III ст. Навряд чи римський гарнізон було виведено з основного опорного пункту імперії в регіоні раніше, ніж римські військовослужбовці залишили Харакс, городище Алма-Кермен та інші пункти Таврики²⁹. Згідно з хронологічними реперами, що є нині, це, очевидно, сталося під час правління імператора Пилипа Араба (244—249)³⁰, який, як і його попередник Максимін Фракієць (235—238), вів активні бойові дії проти задунайських варварів, у тому числі й сарматів³¹.

Природно, у зв'язку з відсутністю добре датованого матеріалу не можна наполягати на висновку, що з Херсонеса в той час було виведено римські війська. Проте слід констатувати, що після виведення з Південно-Західної і Південної Таврики римських залог сюди просунулися й осіли представники нової сарматської хвилі, про що свідчать сліди пограбування могил Усть-Альмінського могильника і поява поховань у ньому³² іншого етнічного вигляду, як і в інших пунктах Таврики³³, що пов'язується з носіями аланської археологічної культури Північного Кавказу³⁴. Усе це, у свою чергу, дає змогу дійти висновку щодо досить різкої зміни військово-політичної ситуації в Тавриці, припливу сюди нових груп сарматського населення з інших регіонів і зростання варварської загрози Херсонесу, з чим, імовірно, були пов'язані заходи для зміцнення оборонних споруд міста, зокрема будівництво в 245 р. башти³⁵, а трохи пізніше — і поява римської залози.

Отже, на основі наведених даних можна зазначити, що саме до другої чверті III ст. слід захищувати дестабілізацію ситуації в Південно-Західній Тавриці, пов'язану з переселенням сюди нової групи варварського населення сарматського походження і зростанням загрози Херсонесу, з якого, як і з інших пунктів регіону, можливо, на певний час було виведено римські війська. Це спричинило певні заходи, спрямовані на укріплення мурів фортеці, а близько 250 р. і появу римської залози в місті, солдатами якої на території цитаделі були відновлені більш ранні будівлі.

¹ Кротошкин В. В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 64—65, № 609; С. 65, № 622.

² КБН, 1008.

³ Пуздровский А. Е. Политическая история Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 2001. — № 3. — С. 115; пор.: Труфанов А. А., Юрочкин В. Ю. Боспорско-херсонесские отношения и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии III—IV вв. н. э. // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира: Материалы конф. — СПб., 1999. — С. 242—244; Пуздровский А. Е., Зайцев Ю. П., Неволя И. И. Новые памятники III—IV вв. н. э. в Юго-Западном Крыму // МАИЭТ. — 2001. — 8. — С. 34—35.

⁴ Кротошкин В. В. Указ. соч. — С. 63, № 573.

⁵ Филиппенко А. А., Алексеенко Н. А. Клад римских денариев из Балаклавы // Сарновски Т., Савеля О. Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Warschau, 2000. — С. 169.

⁶ Там же.

⁷ Порів.: Труфанов А. А., Юрочкин В. Ю. Указ. соч. — С. 243—244.

⁸ Parker H. M. D. Roman Legions. — New York, 1958. — 158.

⁹ Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ. — 1961. — Вып. 2. — С. 39—41; Соломонок Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 36—37, № 8; С. 38—40, № 10; С. 56—57, № 29; С. 58—59, № 31; С. 59—60, № 32; Зубар В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи з римського храму в околицях

Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 74—75; *Sarnowski T., Zubar V.M., Savelja O.Ja.* Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklava // *Historia*. — 1998. — Bd. 47/3. — S. 330—331; *Sarnowski T., Savelja O.* Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim // *Archeologia*. — 1998. — 49. — S. 44—45; *Зубарь В.М., Сарновский Т., Савеля О.Я.* Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 206—207; *Савеля О.Я., Сарновский Т.* Две латинские надписи из Балаклавы и Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 42; *Сарновский Т.* К вопросу о чтении и хронологии латинских клейм на строительной керамике из Крыма // *Сарновский Т., Савеля О.Я.* Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Warschau, 2000. — С. 230.

¹⁰ *IOSPE*, 12, № 417; *Соломоник Е.И.* Латинские надписи... — С. 37—38, № 9.

¹¹ *Maxfield V.A.* The Military Decorations of the Roman Army. — Berkley; Los Angeles, 1981. — P. 234; *Fitz E.* Honorific Titles of the roman military Units in the 3rd Century. — Budapest, Bonn, 1983. — P. 99—106.

¹² *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — Киев, 1994. — С. 52; *Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя (середины I в. до н. э. — первая половина VI в.). — Киев, 1998. — С. 117.

¹³ *Fitz J.* Op. cit. — P. 90—124.

¹⁴ *Зубарь В.М., Антонова И.А.* Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 66—70.

¹⁵ *Зубарь В.М., Антонова И.А.* Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEM1 из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80, 87; *Зубарь В.М., Антонова И.А.* Римські терми на території цитаделі Херсонеса Таврійського // *Magisterium*. Археол. студії. — 2001. — Вип. 6. — С. 84.

¹⁶ *Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А.* Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — 16. — С. 76.

¹⁷ *Антонова И.А.* Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1993. — Симферополь, 1994. — С. 25—33; *Антонова И.А.* Раскопки цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1994 г. — Симферополь, 1997. — С. 19—21; *Антонова И.А.* Административные здания херсонесской vexillationis и фемы Херсона // Хсб. — 1997. — 8. — С. 10—14; *Зубарь В.М., Антонова И.А.* Новые данные... — С. 68—69; *Зубарь В.М., Антонова И.А.* Римські терми... — С. 81—87.

¹⁸ *Vinogradov Ju.G., Zubar V.M.* Die Schola Principalium in Chersonesos // *Il Mar Nero*. — 1995/1996. — 2. — S. 129—141; *Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А.* Указ. соч. — С. 71—80.

¹⁹ *Vinogradov Ju.G., Zubar V.M.* Op. cit. — S. 129—143; *Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А.* Указ. соч. — С. 77—78.

²⁰ *Сарновский Т., Савеля О.Я.* Балаклава ... — С. 59.

²¹ *Туровский Е.Я., Демьянчук С.Г.* Монеты // *Сарновский Т., Савеля О.Я.* Балаклава ... — С. 115.

²² *Сарновский Т., Савеля О.Я.* Балаклава ... — С. 57.

²³ *Детал. див.: Ростовцев М.И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1900. — № 4. — С. 156; *Ростовцев М.И.* Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК. — 1907. — Вып. 23. — С. 4; *Зубарь В.М.* Римская крепость Харакс // *Stratum plus*. — 2000. — 4. — С. 198.

²⁴ *Фирсов Л.В.* Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. — Новосибирск, 1990. — С. 263.

²⁵ *Высотская Т.М.* Городище Алма-Кермен в Крыму // Археологія. — 1970. — 24. — С. 185—186.

²⁶ *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический... — С. 69—72.

²⁷ *Высотская Т.Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 58, 62.

²⁸ *Пуздровский А.Е.* Политическая история ... — С. 115; *Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И.* Указ. соч. — С. 35.

²⁹ *Зубарь В.М., Сарновский Т., Савеля О.Я.* Нові латинські написи... — С. 83; *Зубарь В.М.* Северный Понт ... — С. 131; *Vinogradov Ju.G., Zubar V.M.* Op. cit. — P. 139—140; *Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А.* Указ. соч. — С. 78; *порів.: Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И.* Указ. соч. — С. 35.

³⁰ *Порів.: Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 30.

³¹ *Детал. див.: Zosim., I, 20, 1; Dexipp., 18; Iord. Get., 90—93; Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954. — С. 25—39; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1990. — С. 84—85; *Айбабин А.И.* Указ. соч. — С. 30.

³² Пуздровский А.Е. Политическая история ... — С. 115; Пуздровский А.Е. Римско-боспорская война и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии в середине I в. н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — СПб., 2001. — С. 214—216; Пуздровский А.Е. Погребальный обряд знати I—II вв. н. э. Усть-Альминского некрополя в Крыму // Проблемы религии стран Черноморско-Средиземноморского региона. — Севастополь; Краков, 2001. — Вып. 2. — С. 170—177.

³³ Вдовиченко И.И., Колтухов С.Г. Могильник римского времени у с. Танковое // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 325—328; Айбабин А.И. Указ. соч. — С. 30.

³⁴ Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Указ. соч. — С. 244; Храпунов И.Н. Об этнических процессах в Крыму в римское время // Проблемы истории, филологии и культуры. — Москва; Магнитогорск, 2001. — 10. — С. 166; Храпунов И.Н. Об этнических процессах в Крыму в римское время // ВДИ. — 2001. — № 2. — С. 132—133; Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И. Указ. соч. — С. 35—36.

³⁵ IOSPE, 12, № 439.

Одержано 13.05.2002

В.М. Зубарь

ИЗ ИСТОРИИ ЮГО-ЗАПАДНОЙ ТАВРИКИ ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ — СЕРЕДИНЕ III ст.

На основании имеющихся в настоящее время данных автор приходит к выводу, что ко второй четверти III ст. следует относить дестабилизацию ситуации в Юго-Западной Таврике, связанную с переселением сюда новой группы сарматского населения, генетически связанного с Северным Кавказом. Это привело к росту угрозы Херсонесу, из которого, как и из других пунктов Таврики, вероятно, в конце 30-х — начале 40-х годов III в. были выведены римские войска. Военная угроза со стороны варваров, осевших в Юго-Западной Таврике, привела к мероприятиям, направленным на укрепление обороноспособности города, а около 250 г. в Херсонесе вновь появляется римская вексиляция, солдатами которой на территории цитадели были восстановлены более ранние постройки, в частности схола принципалов.

V.M. Zubar'

AS TO THE HISTORY OF THE SOUTHWESTERN TAURICA FROM THE SECOND QUARTER TO THE MID OF THE 3RD CENTURY AD

On the grounds of the present data the author comes to the conclusion that the destabilization of the situation in the southwestern Taurica, connected with migration of a new group of Sarmatians population which has their own origin in the Northern Caucasus is to date from the second quarter of the 3rd century AD. It resulted in the threat to Chersonesos, which is left by the Roman troops as well as the other points of Taurica at the end of the 30^{ies} — at the beginning of the 40^{ies} years. The threat of war with barbarians, settled in the southwestern Taurica, resulted in the measures on fortifying of defense capacity of the town, and around 250 the Roman vexillatio was again in Chersonesos. Their soldiers restored the earlier fortifications on the territory of the citadel. There is the «principal's schola» among that fortification.